

Hegyrészt jelölő földrajzi köznevek*

1. Bevezető

Egy korábbi írásomban a korai ómagyar kori hegynevekben legnagyobb arányban előforduló három hegyrajzi köznév, a *bérc*, a *hegy* és a *halom* jellemzésére vállalkoztam (2004). Elemzésem során igyekeztem egybeállítani a szavak származására, szemantikai tartalmára, szóföldrajzára vonatkozó ismereteket. Ezeknek az egymás mellé helyezésével nem csupán a korabeli névadási-névhasználati szokások mélyebb megismerésére nyílik lehetőségünk, hanem az egyes szavak kapcsán korábban tett megállapítások, felvetések is árnyalhatók. Ahhoz azonban, hogy a hegyrajzi közneveknek az Árpád-kori hegynévrendszer egészen belüli szerepét jobban megismerjük, a nevekben előforduló további hegyrajzi lexémáknak a hasonló jellegű vizsgálatára is szükség van.

Munkámban ezért a hegyrajzi köznevek egy sajátos csoportját, a hegyrész jelölésére használt lexémákat tekintem át a vázolt szempontok alapján.¹ A szócsoport elemeinek együttes tárgyalása révén ugyanakkor egy általánosabb jelentés-tani vonatkozású jelenséget is igyekszem megvilágítani: a hegyrészt jelölő szavakat tartalmazó nevek mellett szereplő latin fajtajelölők (leggyakrabban *mons*) alapján úgy tűnhet, hogy a korban teljesen általános volt a nevek jelentésbővülése, sőt esetleg maguknak a közneveknek a jelentésváltozásával is számolhatunk. A latin fajtajelölők által sugallt névhasználatot azonban fenntartással kell kezelni, s számos további tényező (a napjaink névhasználati szokására vonatko-

* A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta. A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

¹ Az elemzés alapjául szolgáló hegynévi adatállományhoz elsődleges forrásként GYÖRFFY GYÖRGY történeti földrajzának köteteit használtam fel, amelyek azonban csak a korabeli Magyar Királyság mintegy kétharmadát fedik le, a vizsálatok térbeli kiterjesztéséhez ezért adattáramba beemeltem az Árpád-kori új okmánytár, az Anjoukori okmánytár, a Magyar oklevél-szótár, a Korai magyar helynévszótár I. és a Földrajzi nevek etimológiai szótárának a vizsgált korra vonatkozó adatait is. Az egyes hegyrajzi lexémák elemzése során felmerülő kérdések tisztázásához ugyanakkor esetenként célszerűnek látszott a választott időszakon túlra is tekinteni, s a későbbi korok névanyagát (Anjoukori okmánytár, Zsigmondkori oklevéltár), illetve napjaink névhasználati szokásait is bevonni a vizsgálatokba.

zó ismeretek, korabeli névföldrajzi vonatkozások, az egyes lexémák jelentésének alakulása) figyelembevételével mellett tehetünk csupán erre vonatkozó megállapításokat. A rendelkezésre álló információk alapján tehát azt is igyekszem feltárni, hogy az egyes szavak esetében milyen jellegű jelentésváltozásokat valószínűsíthetünk a korban.

2. Hegyrajzi köznevek

Az egyes lexémák tárgyalásának sorrendjét az általuk felvetett további kérdések mentén határoztam meg, így a több lexémát érintő jelenségek ismertetésére elegendő a csoport leggyakrabban használt elemének tárgyalásakor kitérni.

2.1. *tető*

Tető szavunk eredetéről jórészt azonos módon nyilatkoznak a szakemberek. Csupán VÁMBÉRY ÁRMIN vetette fel a szó török származtatásának a lehetőségét: a török-tatár *töpe*, *tepe*, *töbö* 'tető, orom' szavakat gyanítva a magyar forma előzményeként (1870: 180). BUDENZ JÓZSEF cáfolatát (1873: 71) követően azonban általánosan elfogadottá vált az a nézet, hogy a szó az elavult *tetik* 'látszik, feltűnik' igéből alakult, annak a főnevesült folyamatos melléknévi igeneve (CzF., SzófSz., TESz., EWUng.).² A *tetik* eredetét viszont máig sem sikerült a nyelvtörténetírásnak tisztázni.

A *tető* legrégebbi jelentését 'valaminek a csúcsa, felső széle'-ként rekonstruálták, amit feltételezett alapszavának értelméből úgy magyaráznak, hogy egy tárgynak vagy objektumnak a felső, kimagasló része vehető észre viszonylag a legkönnyebben és a legmesszebről. E jelentéstartalmon belül sokáig a hegy felső részére utalás volt a legáltalánosabb, a szónak minden más vonatkozása (épületnek, fának a felső része, élőlény feje stb.) ebből alakult ki (TESz.).

A *tető*-nek a hegyrajzi köznévi jelentése napjainkban is eleven, a köznyelvben 'hegynek, dombnak' legfelső, viszonylag lapos része' értelemben (ÉrtSz.), a nyelvjáráásokban valamivel általánosabban, az alakra vonatkozó megszorítás nélkül 'domb vagy hegy legmagasabb pontja'-nak a megnevezésére használják (NEMES 2005b: 185). HEFTY emellett a dunántúli és a székely területekről 'lapos felső résszel rendelkező hegy' jelentését is megadta a szónak utalva arra, hogy a hegynevekben a két jelentés nehezen különíthető el (1911: 366). Korábbi szótárainkban a *tető* 'kiemelkedés' értelmezése nem szerepel, mindegyikben csak a 'hegytető', esetleg az általánosabb 'valaminek a felső része' meghatározással találkozunk (vö. CzF., BALLAGI 1867: 637; Verancsics: Dictionarium, Görlitzi Gl., Schl.Szj., Beszt.Szj., mindezt lásd RMGL.).

² BUDENZ a hangalaki megalapozatlanságot ($p > t$) veti VÁMBÉRY szemére, noha elismeri, hogy egyes szavak történetében kivételes és különösnek látszó hangzómegfelelésekkel is számolnunk kell (1871: 70–71), s esetünkben a török eredeztetés szemantikailag valóban egyszerűbb magyarázatnak tűnik, különösen, ha a szó legkorábbi adatolt hegyrajzi köznévi jelentését tekintjük.

Az ómagyar kori adatok szövegbe foglalása alapján azonban úgy tűnhet, hogy a *tető* utótaggal álló nevek jellemzően a kiemelkedés egészét jelölték meg, mégpedig jobbra hegyeket, leggyakrabban ugyanis a latin *mons* fajtajelölővel állnak az oklevelekben, vö. például 1256: *ascendit ad montem* qui uocatur Kuzepteteu (ÁÚO. 2: 268), 1256/1284//1572: *ad quod montem* Felsytethey vocatum (Gy. 1: 675), 1274: *In monte* Homoroutetew uocato (Gy. 2: 310), 1303: *per quod montem* Humukteteu (Gy. 4: 194), 1361: *In quodam magno monte* qui Hurugteto dicitur (Oklsz.). Egy-egy adat mellett szerepel csupán a *monticulus*, vö. 1276: *super monticulum* Tetheu uulgariter nuncupatum (Gy. 2: 323, 362), 1346/1467: *monticulum* Gyparthetew nominatum (A. 4: 626). Arra, hogy a kiemelkedés csúcsát jelöli a *tető* utótag, az oklevelek szövegezése alapján kevesebb példa van, de vö. 1411: *venissent ad cacumen montis* Jawornokthetheu appellati (Oklsz.), 1463: *ad verticem alpis* qui wlgo Nagthetheu vocaretur (Oklsz.).

A latin szövegbe szerkesztésnél használt fajtajelölést azonban nem tekinthetjük egyértelműen megbízható helymeghatározásnak. A speciálisabb jelentéstartalmú (különösen a ritkábban használt, pl. *verő*, *lejtő*, *homlok*) hegyrajzi köznévvvel megjelölt helyek neve mellett szereplő általánosabb jelentésű latin fajtajelölőket ugyanis — az adott név, illetőleg a hegyrajzi köznévszemantikai tartalmának bővülése mellett — az is magyarázhatja, hogy az oklevél fogalmazójának a nyelvismerete nem terjedt ki ezeknek a magyar szavaknak, helyfajtáknak a latin megfelelőjére. Egy-egy igényesebb oklevélíró körülírást alkalmaz ezeknek a helyeknek a meghatározására, gyakorta azonban az általánosan használt latin fajtajelölők készletéből választanak. A nyelvismeret, illetőleg esetlegesen a helyismeret hiányát szemléltethetik azok az adatok is, amikor a legáltalánosabb helyfajtajelölő szó, a *locus* szerepel a névalak mellett, vö. 1353: *in loco* wlgariter Zahkereztheteteu appellato (Oklsz.). Az ilyen módon szövegbe foglalt névalakulatok persze a latin mellett a magyar nyelvi ismeretek hiányával is magyarázhatók.

Mindezekén túl azonban a jelenség kapcsán azt is szem előtt kell tartanunk, hogy a helynevek denotatívumai a valóságban és az emberek megismerő rendszere számára „nem individuálisan létező, elkülönülő egyedek” (HOFFMANN 1993: 36), nem lehet pontosan meghatározni, hogy honnan kezdődik a hegy csúcsa, vagy meddig tart a megnevezett hegyoldal. Ez pedig azt eredményezheti, hogy bizonyos esetekben — különösen ha a hegy egészének esetleg nem is volt saját neve — valamely részének a megnevezését metonimikusan kiterjeszthették a névhasználók magára a hegyre is (vö. RESZEGI 2009b). Ehhez hozzájárulhat még, hogy a beszélőknek vannak olyan ismeretei a tulajdonnevekről, hogy a szemantikailag áttetsző nevek jelentése nem mindig esik egybe a tényleges denotatívum sajátosságaival. Ám míg a mai névanyag esetében megragadható ez a jelenség a névhasználók kompetenciája, névismerete alapján, addig a régiségben annak megállapítására, hogy a jelentés kiterjedésének folyamata egy adott név esetében

végbement-e, s ha igen, pontosan mikor, ma már legfeljebb csak kivételes esetben adódhat lehetőség.

Az adatok megoszlása alapján azonban talán mégsem túlzás azt feltételezni, hogy a régiségben a *tető* alaprészi nevek egy részét a kiemelkedés egészére kiterjesztve is használhatták. E nevek hatására azután az érintett vidékeken esetlegesen a hegyrajzi köznévi használatában is végbemegetett a jelentésbővülés. Talán ezt mutathatja a következő 1342-es oklevélrészlet: *tendit directe et in latere kuzep teteu siue medii montis sub vna arbore illicis est meta* (OkI Sz.), ebben ugyanis a magyar névalakulatot latin fordításban is közlik, ahol a magyar *tető*-nek a latin *mons* megfelelőjét találjuk. Ám minthogy a köznévi szemantikai tartalmának ilyen irányú változásáról a későbbiekből HEFTY munkáján kívül nincs információnk — s nála sem egyértelmű, hogy valójában közszoói vagy tulajdonnévi használatra gondol-e — sokkal valószínűbbnek tűnik az, hogy a régiségben is jórészt inkább csak a köznévi tulajdonnév-alkotó elemként való felhasználásában jelenkezhetett a jelentésbővülés, vagyis az érintett vidékeken lakók számára a valamilyen sajátosságot kifejező/megnevező előtag + *tető* névstruktúra a kiemelkedések egészének megnevezésére is modellként hathatott.³ A névhasználók fejében, illetőleg a kommunikációban pedig már nem is különült el a név kétféle használata (ahogy a későbbi névhasználat vonatkozásában HEFTY is utalt erre). Ezt tükrözhetik a *Mihályháza teteje* név okleveles említései is, melyekben a helyet jobbra hegyként jelölik meg: 1315: ad *montem* Mihalhazatetey, 1319/1322: ad *montem* Mihalzatety!, 1322: ad *montem* Mihalhazatetey, akad azonban példa arra is, hogy a kiemelkedés tetejére vonatkoztatják a nevet: 1330: in *vertice cuiusdam montis* Michalhazateteye (OkI Sz.).

A *tető* alaprészi nevek jelentésbővülését a nevek földrajzi megoszlása támogatja. A szó a korai ómagyar korból jobbra csak a Dunántúl területéről (Zala, Tolna, Veszprém, Győr, Fejér, Esztergom, Pilis vármegyéből és Nagyszigetről) adatolható, emellett egy-egy névben Sáros, Szabolcs, Szatmár és Bihar vármegyékben is szerepel. Kiemelkedés neveként pedig jobbra a Balatontól északra, illetve Szatmár megyéből van adatolva. HEFTY a 20. század elején már a nyelvterület egészéről idéz *tető*-t tartalmazó neveket, ám úgy véli, hogy a szó 'hegy' jelentésben csupán a dunántúli, azon belül is inkább az északnyugati területen

³ Amint az idézett példák mutatják, alapvetően ilyen struktúrájú nevekkel számolhatunk a vizsgált korból. Ez a névstruktúra napjainkban szinte kivétel nélkül kiemelkedések egészének megjelölésére szolgál (vö. FNE Sz. *Agár-tető*, *Durrogós-tető*, *Ebjesztő-tető*, *Foglal-tető*, *Gyökeres-tető*, *Győr-tető*, *Istenfa-tető*, *Kalapos-tető*, *Móroc-tető*, *Nagy-Jene-tető*, *Nagy-Mész-tető*, *Poklos-tető*, *Rakottvás-tető*, *Sinka-tető*, *Szaduszka-tető*, *Tokár-tető*, *Üver-tető*, *Zajná-tető*). Az abaúji Hegyköz névanyagát megvizsgálva szintén azt találjuk, hogy a *tető* utótagú neveket az esetek jelentős részében kiemelkedés (illetve általában a rajta lévő erdő) megjelölésére használják (vö. pl. *Bohár-tető*, *Gilevár-tető*, *Kis-Kujin-tető*, *Kujin-tető* Kishuta névanyagában, KOVÁTS 2000: 182, 184, 185, 186).

lehetett használatban, s kisebb mértékben még a székely részeken. Noha a 20. század elején rögzített névhasználati szokásokat természetesen nem lehet visszavetíteni az Árpád-korra, talán nem is zárhatjuk ki teljesen, hogy ezeken a vidékeken már a korai ómagyar korban végbemehetett a nevek jelentésbővülése, ami aztán a névminták öröklődése révén a későbbi idők névhasználatára is hatással volt. Ezek alapján, noha az egyes okleveles adatok megítélése továbbra sem egyértelmű, mégis reális lehetőségként számolhatunk azzal, hogy az esetek egy részében a *tető* alaprészű nevekkel ténylegesen jelölhették a kiemelkedés egészét is.

2.2. *lejtő*

Lejtő szavunkat SIMONYI ZSIGMOND a 19. század végén még a német *Leite* (kfn. *líte*, ófn. *líta*) 'hegyoldal, lejtő' szóból származtatta (1897), véleményével azonban egyedül maradt. Az általános felfogás szerint a szó a *lejt* ige folyamatos melléknévi igenevéből alakult,⁴ s csupán az alapige eredetéről nem született sokáig konszenzus (vö. MUSz., SzófSz., KISS L. 1978). Napjainkban BALÁZS JÁNOS etimológiája alapján a *lě* határozószó *-χt* (> *-ít*) képzős származékként magyarázzák: **lě-χt* > **lě-χt* > **lě-ít* ~ **lějt* (1958, lásd még TESz., EWUng.).

A *lejtő* napjainkban általánosan jelöli a földfelszín ferdén lefelé haladó részét, s a nyelvterület különböző vidékeiről (Erdély, Borsod és Veszprém megye) is adatolható a földrajzi köznévi használata (vö. NEMES 2005b: 127), s ugyanitt helynevek alkotórészeként is feltűnik (HEFTY 1911: 263). A korai ómagyar korból azonban csupán egyetlen adatunk van hegynévalkotó szerepére: 1332: *montem Kuesleuhteu* (Kolozs vm., Gy. 3: 380). A név által jelölt denotátum meghatározása nem egyértelmű, mert noha a szó jelentése a korai időkben is 'hegyről lefelé menő (földterület)' lehetett (TESz., OklSz.), a név mellett álló latin fajtajelölő elem alapján esetleg feltételezhetjük, hogy a helynév átvonódhatott a kiemelkedés egészének megnevezésére. E lehetőség megerősítésére vagy elvetésére azonban nincsenek fogódzóink, a *lejtő* a mai névanyagban is elvéve fordul elő, s így ilyen jellegű következtetések levonására nem igazán alkalmas. Az OklSz. által közölt 1515: *infra Leythew*, in *Leythewlapossa* névalakulatok kapcsán a jelölt objektum fajtája is bizonytalanul ítélni lehet meg.

2.3. *verő*

A napjainkban elsősorban a palóc és a székely nyelvjárasterületeken használatos (DÉNES 1982: 7) *verő* szavunk hegyrajzi köznévi használatával szintén számolhatunk már a korai időkben is, vö. 1341/1347: *montem Nogdelwereie* (Heves vm., Gy. 3: 42, 125), névalkotó szerepe azonban erősen korlátozott lehetett, az idézett példa mellett csupán helynevek előtagjaként vagy összetett föld-

⁴ Az *-ó* ~ *-ő* képző már a vizsgált korban is meglehetősen gyakori a földrajzi köznevekben (vö. *lejtő*, *verő*, *aszó*, *szántó*, *erdő*, *legelő*), s a későbbiekben is igen nagy számban használták fel helyfajta jelölő szavak létrehozásában (vö. NEMES 2005a: 137–138).

rajzi köznévként (*verőfény*, *verőfél*)⁵ adatható, vö. 1303/1494: *Werewmal* (Nógrád vm., Gy. 4: 250), 1334: *Wereumal* (Gömör vm., Gy. 2: 517), 1312: ad *villam Verofyn* (Oklsz.), 1455: terra *Fashalomwereufe* (Oklsz.).

A szót BENKŐ LORÁND állásfoglalása óta a *ver* 'ütlegel' ige folyamatos melléknévi igeneveként értelmezik (a korábbi eredeztetésekhez lásd HUNFALVY 1866: 277, SIMONYI 1875: 204, MUSZ. *virrad*), melynek alapjául az szolgálhatott, hogy „a forró napsugarak úgy verik a földet, ahogy az eső, a jég, a szél stb. veri” (BENKŐ 1953: 467, TESZ., EWUng.). Nem világos azonban, hogy a *verő* hegyrajzi köznévi használata miként alakulhatott ki: a *verőfény* 'napsütötte hegyoldal' (< 'napsugár, napfény') jelentésű összetett földrajzi köznévből vonódott-e el az összetétel eredeti jelentését megtartva (BENKŐ 1953: 468), vagy pedig a vázolt szemlélet alapján az egyéb -ó ~ -ő képzős földrajzi köznevek mintájára közvetlenül magyarázható. Talán nem is feltétlenül kell különválasztani a két utat, együttesen is eredményezhették a szó földrajzi köznévi szerepének kialakulását.

Helynevek alaprészeként már a régiségben is 'hegy, völgy napnak kitett lejtője' (HEFTY 1911: 369, DÉNES 1982: 7) értelemben használhatták. Az idézett példa mellett álló latin értelmező szerint ugyanakkor a név esetleg a kiemelkedés egészét is jelölhette, a *verő* meglehetősen speciális jelentéstartalma miatt azonban ezt kevésbé tarthatjuk valószínűnek. Nem támogatja a jelentésbővülést az sem, hogy Heves megye területén a *verő* napjainkban is hegyoldalak megnevezésében használatos, amit jól mutatnak azok a névpárok, amelyek egyik tagjában a *verő*, a másikon pedig az *árnyék* áll, vö. *Szék vereje* — *Szék árnyék*, *Szederjes vereje* — *Szederjes árnyéka*, *Lénászó-verő* — *Lénászó árnyéka* (DÉNES 1982: 7).

2.4. *mál*

A *mál* hegyrajzi köznevet a CZUCZOR–FOGARASI-szótár a *ma* + *al* szavak összetételeként elemzi, és a 'valamely üreges testnek, különösen gyomornak vagy hasnak' (*ma*) 'az alja' (*al*) jelentést tulajdonítja neki. A szótár azonban ezzel az értelmezéssel egyedül áll, a szóval foglalkozó szakmunkák ugyanis egyöntetűen egyszerű szóként magyarázzák a *mál*-t. A szó eredete kapcsán ugyanakkor már kevésbé egyértelműek az állásfoglalások. A 19. század 30-as éveiben egy ismeretlen szerző a következőképpen vélekedett róla: „számtalan szőlőhegyeink nevében áll fenn a ' szó is, s imé ez-is a ' Slavok, vagy Dacusok' idejéből való!” (idézi SZABÓ T. 1938: 253). Noha SZABÓ SÁMUEL nyomban cáfolta ezt

⁵ BENKŐ LORÁND szerint elképzelhető, hogy a *verőfél* a *verő* és a *fél* 'hegyoldal' helyfajtajelölők összetételeként, esetleg a *verőfény* földrajzi köznévből alakult, annak hangtani változata. Emellett azonban a *verő* folyamatos melléknévi igenévként is szerepelhet a szóban (1953: 468). A kérdés persze inkább a névhasználók szempontjából ítélhető meg, amennyiben használták a *verőfél* formát bizonyos típusú helyek megjelölésére, akkor számolhatunk vele mint földrajzi köznévvé.

az elképzelést, s a szó magyar eredete mellett érvelt, a román származtatás lehetőségét száz évvel később DRAGANU MIKLÓS is felvetette (1933, vö. SZABÓ T. 1938: 253). A magyarországi nyelvudomány jeles képviselői körében azonban már a 19. század második felétől általánosan elfogadottá vált az az elképzelés, hogy a szó végső soron a finnugor korra vezethető vissza (MUSz., SzófSz., MUNKÁCSI 1927: 137, TESz., MSzFgrE., UEW., EWUng., uráli eredeztetéséhez lásd GYÖRKE 1941: 306).

A *mál* finnugor eredetét vallók táborát ugyanakkor továbbra is megosztotta az a kérdés, hogy milyen viszonyt tetelezhetünk fel a *mál* és a *mell* szavaink között. LUGOSSY JÓZSEF már 1857-ben a két szó együvé tartozását vallotta (vö. KISS J. 1965: 210). BUDENZ a *mál*-t a *mell* mély hangrendű változatának tekinti (MUSz.), s BÁRCZI sem tartja valószínűnek, hogy a két lexéma egymástól függetlenül alakult volna, illetve hogy a *mál* más finnugor szavakkal lenne rokonítható (SzófSz.). MUNKÁCSI BERNÁT viszont épp a két lexéma különböző eredetét hangsúlyozza, meglátása szerint a *mál* eredetileg is mély magánhangzót tartalmazott (1895: 179, 1927: 137). Hasonlóképpen vélekedik BEKE ÖDÖN (1929), valamint N. SEBESTYÉN IRÉN is (1950: 120). PAIS DEZSŐ szerint a palatálisveláris szópárt a hangrendváltó ikerítés hozta létre az ugor együttélést megelőzően, s ebből a *mell-mál* ikerítésből önállósult bizonyos jelentésárnyalatok kifejezésére a *mell* és a *mál* (1960: 312). A TESz. a kérdés kapcsán tartózkodik ugyan a kategorikus állásfoglalástól, de kevésbé tartja valószínűnek, hogy a *mál* a magyarban keletkezett volna a *mell* veláris hangú változataként. Ehelyett inkább azt feltételezi, hogy a két szó végső soron azonos, vagyis a *mál* a *mell*-ből alakult még a finnugor alapnyelvben párhuzamos palatoveláris fejlődés vagy pedig hangrendi átcsapás eredményeként. A szó finnugor alapalakját ennek megfelelően **mɔlɜ*, **msljɜ* vagy — a *mell*-lel való összetartozás esetén — **mslkɜ* formában rekonstruálja (ugyanígy foglal állást az MSzFgrE., az UEW. és az EWUng. is).

A két szó összetartozásából kiindulva BUDENZ az alapnyelvi forma jelentését 'mellkas'-ként határozza meg (hasonlóan az MSzFgrE. és az UEW. is), ugyanakkor feltételezi, hogy már a *mɔg*- alaprészben⁶ benne rejlett a 'hügel; domb, halom' jelentésmozzanat is (MUSz.). N. SEBESTYÉN IRÉN a földrajzi köznévi *mál*-t — a 'mellkas, has' jelentésű *mál*-tól elkülönítve — nyelvünk legősibb rétegéhez sorolja, s zürjén és szamojéd megfelelők alapján az uráli alapnyelvre vezeti vissza (1950: 120). A TESz. szerint viszont a *mell* szó *mál* alakváltozatának az alapnyelvi 'emberi és állati mell' szemantikai tartalmából majd csak az ősmagyar korban alakulhatott ki — érintkezésen, illetve hasonlóságon alapuló névátvitellel — az 'állat hasi része' mellett a 'hegyoldal' jelentése.

⁶ BUDENZ utal arra, hogy a szónak mély hangrendű változata is van, mely egy régebbi *mɔglɜ* tövet tükröz (MUSz.).

Az elsődlegesen testrészt jelölő szavak felszínformanévvé válása nem ritka: a *hát, fő, oldal, láb, gerinc* stb. hegyrajzi köznevek hasonló módon keletkeztek. Azt hiszem azonban, hogy semmi okunk nincs feltételezni, hogy ez a szemlélet akár már több ezer évvel ezelőtt (azaz akár az ugor, akár a finnugor vagy uráli korban) ne létezett volna, vagy hogy ne nevezték volna meg a táj részeit. S mint-hogy nem valószínű, hogy akkor külön szó volt a hegy oldalára, tetejére, lábára, ami azután kihalt, feltehető, hogy a ma ebben a jelentésben is használt szavak egy részét már az ősmagyar kort megelőzően is használhatták hasonló értelemben is. Az bizonyos, hogy az ómagyar korból földrajzi köznévi szerepében már nagy számban adatható a szó: 1219: *Zevlevmal* (Gy. 3: 150, 155, 250), 1229: *Beseneumal* (Oklsz.), 1249: ad vnum monticulum qui uocatur *Kerekmal* (Gy. 2: 208, 303).⁷

LŐRINCZE LAJOS felhívja a figyelmet arra, hogy e szócsoport másodlagos jelentésének kialakulásakor nem annyira az emberhez való hasonlítás, vagyis az antropomorf szemlélet szolgált alapul, hanem inkább a teriomorf nézőpont érvényesülésével számolhatunk. A táj kiemelkedő része ugyanis, „amelyet a szemlélet élőlényel azonosít, s annak egyes részeit az élőlény egyes testrészeinek nevével nevezi, alakjánál fogva általában inkább az állati, mint az emberi testet társítja” (1947b: 24, ehhez lásd még BENKŐ 1947: 26–27).⁸

A *mál* jelentésével kapcsolatban kérdésként merült fel, hogy specializálódott-e a szó délnek fekvő hegyoldalak jelölésére az ómagyar korban. Napjainkban ugyanis a *mál* — noha csak a nyelvtérület kis részén és csupán tájszóként — ’déli hegyoldal’ elsődleges jelentésben használatos (NEMES 2005b: 133, vö. még BENKŐ 1947: 27, PAIS 1960: 311). LŐRINCZE az Oklsz. adatait vizsgálva arra a megállapításra jutott, hogy az ómagyar korban a *mál*-al nagyjából valóban a kiemelkedések déli oldalát jelölhették, gyakran szerepel ugyanis szőlővel beültetett hegyoldalak nevében: vö. 1435: Partem vinee in latere meridionali montis Tarczalhege vocati existentis que Mezesmal vulgo appellatur (Oklsz.). Napsütötte hegyoldalra vonatkozhatnak a *verő, hő ~ hév* előtagokkal álló nevek is

⁷ A TESz. a szó első előfordulásaként egy képzett alakot közöl: 1156: *malos*.

⁸ A testrésznévből keletkezett földrajzi köznevek által jelölt földfelszíni alakulatok elhelyezkedése ezt az álláspontot nagyban alátámasztja. A *hát* például a földkiemelkedés hosszan elnyúló, magasabb részét nevezi meg, nem pedig — az emberi testfelépítéshez igazodóan — a mögöttes és meredek részét. A hegy *gerinc*-e nem függőlegesen, hanem vízszintesen nyúlik el. A bemélyedő hegyhátnak *nyereg* a neve, s ez nyilvánvalóan a nyeret viselő állat képzetéhez kapcsolódik. Az *orr* a hegynek, dombnak erősen kiugró részét jelöli. A *begy* lexéma ’kisebb talajkiemelkedés, a föld kidomborodó része’ földrajzi köznévi jelentéstartalma (ÁRVAY 1942: 15) szintén az elsődleges állati testrésznévi jelentéséből alakult. Némely hegyrajzi köznévi azonban mégis inkább az emberi testről vonódhatott át a kiemelkedések részeinek megnevezésére: ilyen például a ’hegynek hirtelen, meredeken kiugró részé’-t jelölő *homlok*, vagy esetleg a ’hegy felső része, hegytető’ jelentésű *fő*. FARKAS FERENCCEL egyetértve magam inkább úgy gondolom, hogy a két szemléletmód gyakorta összefonódva érvényesül (1997: 439).

(1303/1494: *Werewmal*, Gy. 4: 250; 1334: *Wereumal*, Gy. 2: 517; 1368: *Heu-maal*, OklSz.).⁹ LŐRINCZE szerint azonban ez a jelentésmozzanat nem tartozik a szó alapjelentéséhez, annak pusztán gyakori velejárója. A jelenség azzal is magyarázható, hogy a déli hegyoldalnak van gyakrabban neve, azt használták ugyanis intenzívebben, s annak adtak külön is nevet. Mégsem zárhatjuk ki ugyanakkor, hogy egyes vidékeken — épp a névhasználati szokásokból fakadóan — a *mál*-nak másodlagosan ’délnek fekvő hegyoldal vagy domboldal’ jelentése is kialakulhatott (1947b: 24–26).¹⁰

A *mál* esetében is felmerül annak a lehetősége, hogy nem csupán az eredeti jelentésének megfelelően hegyoldalt, hanem egész kiemelkedést is jelölhetnek vele a korai ómagyar korban, a *locus, vinea, pars* latin fajtajelölő elemeken kívül ugyanis a *collis, monticulus, mons, promontorium*, illetőleg a *bérc* is előfordul ebben a szerepben mellette: 1264: *collem* Kumoloumal dictum (ÁÚO. 3: 117), 1307: *monticulum* Fenyemal (Gy. 2: 207, 306), 1275: *mons* Keykmal (Gy. 2: 208, 310), 1339/1359>1520: *promontorium* Lendeczemaala alias Wy-maal (Gy. 4: 575), 1295: *berch* Seleumal (Gy. 3: 42, 70). Az azonban, hogy a (pars pro toto jellegű) névátvitel a földrajzi köznévből ment-e végbe, vagy csak a tulajdonneveket érintette, nehezen megválaszolható kérdés. A *Dió-mál* (1282/1285: *Gyomal*, Gy. 2: 102, 177) és *Dió-mál hegye* (1299/XIV.: *Gyomalhege*, Gy. 2: 102, 177) névpár kapcsán feltehetjük, hogy a *mál* ’hegyoldal’ jelentésben került be a névbe, s a kiemelkedés egészének megnevezésére a *hegy* lexémát kapcsolták az elsődleges névformához. A név azonban azt is mutathatja, hogy a *mál* névelem deszemantizálódott (hasonlóan a *Hásmány-hegy* ’hárs + mál + hegy’, vö. PAIS 1916: 169, *Szulimán* < *Szőlő-mál* struktúrához, vö. FNESz.), ami arra utal, hogy a szó a nyelvterület egy részén kiesett a használatból.¹¹ A *mál* köznévi jelentése ugyanakkor napjainkban egyöntetűen ’hegyoldal’ (NEMES 2005b: 133). Ezek alapján feltehető, hogy a *mál* jelentése döntően tulajdonnévi használatában bővült ki. Nem zárható ki azonban az sem, hogy a kiemelkedés egészére is

⁹ LŐRINCZE szerint talán az *árnyék* előtaggal álló nevek is ide sorolhatók, mivel az *árnyék* a népnyelvben ’széltől, fagytól védett hely’-et is jelölhet, s így északi és déli fekvésű hegyoldalra egyaránt vonatkozhatott (1947b: 25; ehhez lásd még HEFTY 1911: 159, de lásd DÉNES 1982).

¹⁰ Régi szótáraink nem nyújtanak ezzel kapcsolatban semmiféle fogódzót: a Schlägeli Szójegyzékben például a latin *territorium* ’határ, valamely településhez tartozó terület’ megfelelővel értelmezik a *heg mal* alakot (ehhez lásd RMG.). Ez arra utalhat, hogy a szó talán a település határához tartozó földekkel borított hegyoldalak megjelölésén keresztül akár a földterület általános megnevezésére is használatossá válhatott, ugyanakkor lehetséges, hogy a szójegyzék adata csupán azt tükrözi, akkoriban már nem ismerték a nyelvterület egészén a szó jelentését, csak azt tudták, hogy helynevekben fordul elő, s abból következtették ki a megadott jelentést.

¹¹ Ez azonban az erdélyi Fehér vármegyéből adatolt *Dió-mál* esetében talán kevésbé valószínű, a nyelvterületnek ezen a részén ugyanis tájszóként még ma is ismeretes a *mál* (vö. NEMES 2005b: 133). Esetében tehát az is elképzelhető, hogy a *hegy* pusztán magyarázó elem lehet a név mellett (vö. *Debrecen* városa, *Tisza* folyó).

használt nevek helyenként magának a földrajzi köznévknek a jelentésére is hatással voltak. A *Magas-mál* (1331/1347: *Mogosmal*, AO. 2: 566) vagy a *Sátor-mál* (1396: *Satormal*, Zs. 1: 463/4227) névalakok talán éppen a földrajzi köznévk jelentéskörének tágulását igazolhatják, hiszen hegyoldal jellemzésére kevéssé használhatók a *magas* és a *sátor* jelzők.¹² A *köves* (1319: *Kuesmal*, OklSz., FNESz. *Kemestaródfa*), *kő* (1327: *Kumal*, Gy. 4: 289), *meszes* (1280: *Mezesmal*, Gy. 4: 321), *csiperkés* (1358: *Cheperkesmal*, AO. 7: 392), *fenyő* (1307: *Fenyeumal*, Gy. 2: 207, 306), *godolya* 'körtefa' (1275: *Gudulamal*, Gy. 1: 507), *komló* (1264: *Kumoloumal*, OklSz. 514) előtagok viszont nem visznek közelebb bennünket a kérdés eldöntéséhez, hiszen hegyoldalra és hegyre egyaránt vonatkozathatók.

Az okleveles adatok egy részében a *mál* önmagában szerepel, bármiféle névrész vagy névelem hozzákapcsolása nélkül. Ezeknek az említéseknek a közszoói vagy tulajdonnévi státusa gyakorta az oklevelezési gyakorlat, illetve az adott oklevél szövegének alapos ismerete mellett is csupán bizonytalanul ítélni lehet meg (ehhez lásd RESZEGI 2009a). Az 1339-es „Itur in latere vnus montis *mal* vocati” (OklSz.) oklevélrészletben például megnevezőszerű szerkezetbe foglalva szerepel a *mál*, így nem határozható meg, hogy közszoóként vagy tulajdonnévként jelöli-e meg a kiemelkedést. Arra, hogy a *mál*-t köznévként, a latin fajtajelölő elemek mintájára használnák, az oklevelekben csak elvétve találunk példákat, a Hont vármegyei Magyarad 1276-os határleírásában szereplő adatokat („supra quendam *mal*” és „in dicto *mal*”, Gy. 3: 150, 218) azonban az oklevél szövegezése alapján nagy valószínűséggel közszoói említéseknek tarthatjuk. Az 1288: „In *Mal* vnam vineam” (OklSz.) adat mögött — minthogy bármiféle szerkezet nélkül, önmagában áll — inkább tulajdonnevet gyaníthatunk.

A *mál*-t tartalmazó helynevek területi megoszlása nem egyenletes: noha a nyelvterület nagy részén találhatunk ilyen neveket, nagyobb számban a lexéma hegynevekben csupán a Balatontól északra, valamint Esztergom, Pilis és Pest vármegyék területéről adathozható, s ezen a vidéken — a szöveggörnyezet alapján — az esetek jó részében számolnunk kell azzal, hogy a nevekkel kiemelkedések egészét jelölhették meg. Ez talán azt vetíti előre, hogy ezeken a vidékeken a későbbiekben a *mál* elveszíti szemantikai áttetszőségét, s földrajzi köznévi használata visszaszorul (a 20. század elejére már csupán az erdélyi és északi részeken aktív, vö. HEFTY 1911: 265, NEMES 2005b: 133).

¹² Felcsík mai névanyagában ugyan találunk *Magoss-ódal*-t, az előtag azonban itt a *Magoss* ~ *Kis-Magoss* ~ *Nagy-Magoss*, *Magoss-tető* ~ *Magoss teteje* nevekhez (CSOMORTÁNI 1997: 105) képest értelmezhető. E nevek hatására ugyanakkor az adott névhasználói közösségben a magasság motívuma más hegyoldalak megnevezésében is megjelenhet. A *sátor* előtag kapcsán pedig a kiemelkedés egészének alakjára való utalás mellett számolhatunk azzal is, hogy a hegy oldalában lévő barlang alakja, funkciója volt a névadás alapja (vö. FNESz. *Sátorkőpuszta*).

2.5. hát

A *hát* szó eredetét a 19. században kétféleképpen magyarázták. VÁMBÉRY török elemekkel rokonította (1870: 150), s maga BUDENZ is a török *ard* szóból magyarázta egy korábbi írásában (1863: 154), a MUSz.-ban azonban már egyértelműen ugor eredetűnek tünteti fel, s rokon nyelvi párhuzamként a vog. *kute* (*kut* 'hátsó rész' + határozórag) szót hozza. MÉSZÖLY GEDEON egészen a finn-ugor időkig vezeti vissza a szót, véleménye szerint a *hát* eredetileg igenévszó lehetett, amely 'terhet hord' jelentéssel is bírt, s a vogul *χūnt*- 'hátára vesz' és *χūnt* 'bátyu', valamint a finn *kanta*- 'hord' szavakkal áll kapcsolatban (idézi LAKÓ 1950: 244–245, hasonló véleményen van a SzófSz. is). Ennek az eredeztetésnek LAKÓ GYÖRGY szerint hangtani akadályai vannak, felvetése szerint a magyar *hát* inkább a finn *kohtu* 'anyaméh', észt *koht* 'has, gyomor' szavakkal azonos etimológiailag (1950: 244). A TESz. a szókincs még régebbi rétegébe tartozónak tekintti a szót, az uráli alapnyelvből származtatva azt, s alapalakját — BUDENZhez hasonlóan — **kuttz* 'a testnek a mellső oldallal ellentétes felülete' formában rekonstruálja (vö. még MSzFgrE., UEW., EWUng.).

A napjainkban is meglévő, alapnyelvi testrésznévi jelentéséből alakult ki a *hát*-nak a földrajzi köznévi jelentése: 'az egész földnek vagy valamely részének, valamely álló- vagy folyóvíznek rendszerint domborodó vagy ilyennek látszó felszíne, felülete, teteje' (ÉrtSz.). A szó tehát hegyrajzi köznévként is használatos: kiemelkedések oldalát, tetejét jelölik vele (vö. NEMES 2005b: 86). HEFTY szerint a 'földkiemelkedés felső része' jelentés jobbára csak hegyes vidékeken érvényesül. A *hát*-at azonban emellett 'hosszan elnyúló földkiemelkedés' értelemben is használják, főként az Alföldön, ahol a kiemelkedések alakja leginkább megfelel ennek a tartalomnak (1911: 209). Napjainkban ugyanakkor a szónak ebbe a jelentésébe a művelési jelleg is beletartozik már: 'a környezeténél magasabban fekvő, rendszerint művelésre is alkalmas földterület' (NEMES 2005b: 86).

A TESz. az ómagyar korra vonatkozóan a *hát* legkorábbi helynévi előfordulásai alapján a 'szélesebb tetejű magaslat, földhát' meghatározását adja meg a szónak. Talán részben ezt tükrözi a *hát*-at tartalmazó nevek mellett előforduló *mons*, *monticulus*, *collis*, *bérc* értelmezők aránya, vö. 1278: ad *montem* Kechkehat uocatam (Nógrád vm., Gy. 4: 210, 265), 1329: ad qd. *monticulum* Kakullohat (Fejér vm., Gy. 2: 323, 423, 439), 1341/1342//XVIII.: *colles* Haatth vocatos (Bereg vm., Gy. 1: 519, 541), 1351: unum *berch* seu haat (OkISz.). Ugyanakkor esetenként a *locus* és a *vertex* 'valaminek a felső része, tető' latin elemek is előfordulnak a nevek szövegbe foglalásakor, ami mégis arra utalhat, hogy a kiemelkedés felső részének megjelölésére szintén használatban lehetett a szó, vö. 1251: que *loca* Cheruoduiz et Chuasnahatia vocantur (OkISz.), 1418/1433: ad cuiusdam *montis verticem* wlgō hath vocatum (OkISz.). A *hát* többször kapcsolódik össze az *erdő* lexémával (az OkISz. bizonyára a gyakorisága miatt is önálló ösz-

szetett szóként tárgyalja az *erdőhát*-at): 1318: *Erdouhat* (Gömör vm., Gy. 2: 460, 482), 1330: *Erdeuhath* (Baranya vm., Gy. 1: 300), 1335: *Erdeuhath* (Bihar vm., Gy. 1: 570), 1401: *monticulum Erdewhath dictum* (Oklsz.). Ezek a névalakulatok JUHÁSZ DEZSŐ szerint erdővel borított domb- és hegyvidékeket jelöltek (1988: 73). Az adatok alapján tehát úgy tűnik, hogy a korban a *hát*-tal hegyrészt és kiemelkedést (az *erdő* előtaggal hegyvidéket) is megnevezhettek, a két jelentés területi vonatkozásait azonban a meglehetősen kis számú adat alapján nem tudjuk közelebbről megvilágítani.

A *hát* aktív hegyrajzi köznévi szerepét mutatja ugyanakkor, hogy közszóként is előfordul az oklevelekben: a már idézett „unum berch seu *haat*” adat a kontextus alapján bizonyára közszei említés lehet. Az „ad cuiusdam montis verticem wlgo *hath* vocatum”, és a „colles *Haatth* vocatos” esetében viszont az adatok helynévi vagy köznévi státusának a kérdése nem dönthető el.

2.6. *fej ~ fő*

A víz- és hegyrajzi köznévként is funkcionáló *fej ~ fő* szintén testrésznévből alakult. A szó eredetét a 19. században még igen sokféleképpen magyarázták. HUNFALVY PÁL a török *beg* vagy *bej* elemmel hozta kapcsolatba, VÁMBÉRY ÁRMIN azonban — minthogy az idézett török szó jelentése ’magas’ — inkább a török *baš* ’fej’ lexémával való összevetést javasolta (1870: 115). A CZUCZOR–FOGARASI-szótár pedig sínai, török, latin és német alakokkal rokonította a *fő*-t. BUDENZ viszont már a szó finnugor eredete mellett foglalt állást (MUSz.), s a későbbi etimológiai szakmunkákban szintén ősi finnugor, esetleg uráli elemként tárgyalják (EtSz., SzófSz., TESz., MSzFgrE., UEW., EWUng.). Alapalakját **pāγs* formában rekonstruálják.

A *fej ~ fő* alakpár kialakulása azzal magyarázható, hogy az ómagyar korban másként fejlődtek a szóvégi és a szó belseji hangcsoportok. Az ősmagyar **feγš* > *fej* szóvégi *γ*-jének vokalizálódása a magyarban kétféle tővégi monoftongust (*ő ~ é*) eredményezhetett. A későbbiekben azonban az *ő*-s nominatívusi változat egyre inkább perifériára szorította az *é*-s formát. A *-j*-t tartalmazó tőváltozat kialakulása a toldalékos alakokból magyarázható: egy ősmagyar **feγš* formához az E/3. birtokos személyjel *fejé* alakot létrehozva járult. A 13. század elején azonban a *γ* hang kiveszett a magyar nyelvből, s a szóban keletkezett hiátust *j*-vel oldották fel: *feé* >> *feje*. A nyelvjárások egy részében a *γ* > *j* változás közvetlenül, hiátus keletkezése nélkül is lejátszódhatott. A birtokos személyjeles alakokból elvonással jött létre a *fej* alakváltozat (vö. SÁROSI 1991: 184–185, lásd még KNIEZSA 1956: 371, ZOLNAI 1892: 127).

Napjainkban a *fej ~ fő* alakpár a ’valaminek a kezdete’, ’patak forrása’, ’vízfolyás legnagyobb ága’, ’halastó töltés melletti, középső, legmélyebb része’, illetve ’völgy bejárata’ mellett a nyelvterület egyes részein a ’hegy teteje’ jelentéstartalom kifejezésére is használatos (NEMES 2005b: 51, 68). HEFTY a száz évvel ezelőtti nyelvhasználatot vizsgálva szintén regisztrálta a szó hegyrajzi köz-

névi funkcióját, s azt is följegyezte, hogy a 'hegy vagy szikla teteje' mellett a hegy egészét is megjelölték vele (1911: 167). S noha korábbi szótárainkban semmi nyoma sincs a *fej ~ fő* hegyrajzi köznévként való használatának,¹³ az okleveles adatok alapján mégis föltehetjük, hogy a mai 'hegytető, hegy' szemantikai tartalom már a szó ómagyar kori jelentésének is része volt. A hegyrajzi köznévi funkció bizonyára a *fej ~ fő* 'fej' főnévnek a 'tárgy felső része' jelentéséből alakult ki másodlagos névátvitel eredményeként, amely a TESz. szerint a 'forrás, kezdet' jelentéstartalom mellett a szó ősi szemantikai bázisába tartozik.

A *fej ~ fő* hegyrajzi köznév ennek megfelelően eredetileg kiemelkedések legfelső részét jelölte, amint azt a mellette szereplő latin *caput* 'csúcs, tető' és *cacumen* 'teteje, hegye valaminek, csúcs, legvége valaminek' elemek mutatják, vö. 1086: ad *caput montis* qui uulgo dicitur Seesecfehe (Gy. 2: 579), 1323: per idem Berch circuit *caput* Harypan few vocatum (OkI Sz.).¹⁴ A szónak ugyanakkor talán már a korai ómagyar kori okleveles említésekben is kimutatható az általánosabb 'kiemelkedés' jelentése, vö. például 1326: ad *montem* Zyn[a]gfev (Gy. 3: 42, 105), 1341/1347: ad nasum 1 *montis* Bykusfew, ad *montem* Fertysfeu (Gy. 3: 42, 124), 1341: *monticulum* Habrefeu (HOkl. 230, KMHsz. 1: *Habre-fő*). S noha az efféle említések nyelvi vagy tájismereti hiányokkal is magyarázhatók, az adatok megoszlása, illetőleg a *tető* kapcsán ismertetett megismerési folyamatok alapján talán olykor a *fő* alaprészű nevek esetében is számolhatunk a neveknek az egész kiemelkedés megjelöléseként való használatával, és ezek esetleges analógiás hatásával. Magának a hegyrajzi köznévnek a jelentésbővülése viszont — a szó későbbi használatának ismeretében — kevésbé valószínűsíthető.

A *fő* hegyrajzi köznév névalkotóként — az esetlegesen feltételezhető jelentésbővülés ellenére — hegytető és kiemelkedés megjelöléseiben egyaránt kis megterheltséget mutat. Használatára főként a nyelvterület középső sávjából (Győr, Somogy, Fejér, Esztergom, Pest, Heves, Borsod, Zemplén, Kraszna, Kolozs vármegyék területéről) van kisszámú adatunk. Periferikus jellege bizonyára összefüggésben áll a *fő* vízrajzi köznévvél való azonos alakúságával, e lexéma használata ugyanis a víznevek felépítésében igen gyakori volt (az arányokhoz lásd az OkI Sz. adatait a *fej* címszó alatt).

¹³ A CZUCZOR–FOGARASI-szótár például a szónak csak a vízrajzi köznévi jelentését adta meg, BALLAGI MÓR szótárában egyáltalán nincs feltüntetve a *fő* helyfajtajelölő funkciója, s régebbi szótárainkban sem utalnak a hegyrajzi köznévi jelentésére (vö. RMG.). HEFTY is csak szűk területekről adatolta egyébként a szónak ezt a jelentését (egy-egy adat az erdélyi részek, Borsod, a Bakony vidékéről és valamivel több a Mátrából).

¹⁴ Egyes feltételezések szerint az 1211-es *collem ... Apatfeereh ~ Appatfeereh*, ad *monticulum*, qui vulgo nuncupatur *Zouafeereh*, ad *montem ... Varfeereh* névalakulatok utótagjában is a *fej* hegyrajzi köznevet láthatjuk: a lativusi *rēa* (< *royá*) rag a hegyrajzi köznév birtokos személyjeles származékához kapcsolódik (lásd ehhez: OkI Sz. *fej*, KOROMPAY 1992: 308, GYÖRFFY 1956: 411). Mások viszont úgy vélik, hogy inkább a *fehér* színnév ragos alakjával azonosíthatjuk az utótagot (lásd ehhez BÁRCZINAK a GYÖRFFY 1956: 411-hez fűzött lábjegyzetét, vö. még MEZŐ 1996: 20–21).

2.7. *tő*

A *tő* a helynevek túlnyomó részében szintén vízrajzi értelemben szerepel: egy kisebb folyóvíznek egy nagyobbba torkolásának a helyét és annak környékét nevezik meg vele (NEMES 2005b: 186). Hegyrajzi köznévként a hegynek, dombnak a talajhoz közel eső, alsó részét jelöli meg (HEFTY 1911: 367, ÉrtSz.).¹⁵

A korai ómagyar korban is a szó vízrajzi köznévi jelentése lehetett szélesebb körben elterjedt, amit jól mutat az is, hogy az OklSz.-ban a *tő* adatai között szinte kivétel nélkül vízneveket találunk. A TESz. szerint ez a jelentéstartalom már a finnugor alapnyelvi **tiŋe* alakhoz is társulhatott (vö. még EWUng.), a MSzFgrE. és az UEW. szerint azonban a rokon nyelvi megfelelők vizsgálata alapján a szónak csak a 'fatörzs vége, fák vastag vége' alapnyelvi jelentésével számolhatunk. A *tő* hegyrajzi köznévi funkciója bizonyára ebből a szemantikai tartalomból alakulhatott ki, ennek idejét azonban nem tudjuk meghatározni, az ómagyar korból ugyanis csupán bizonytalan adataink vannak rá, vö. 1211: *colliculum ... Hagimas-tuh* (Bodrog vm., Gy. 1: 706), ami úgy is magyarázható, hogy a közeli *Hagymás* (1211: *stag. Hagimas*, Gy. 1: 706) víz torkolatának a megjelölése vonódott át a kiemelkedésre. Ugyanakkor az ilyen nevek is hozzájárulhattak a hegyrajzi köznévi jelentés kialakulásához: a beszélők talán többek között az ilyen jellegű metonimikusan alakult nevek alapján vonhatták el a 'hegy lába' szemantikai tartalmat. Amennyiben azonban az idézett példában mégis a hegyrajzi köznévi utótagot láthatjuk, akkor itt is felmerül a lehetőség, hogy a név az egész kiemelkedés (az adott vidéken meglehetősen alacsony kiemelkedésről lehet szó) megnevezésére is használatban lehetett. E lehetőség alátámasztására azonban nincsenek meg a szükséges ismeretek.

Térszinformanévként való használata mindvégig periférikus lehetett, bizonyára ezzel magyarázható, hogy a TESz. még helynévi példával sem utal rá, s legkorábbi szótáraink sem tüntetik fel a szónak ezt a jelentését. HEFTY is elenyésző számú példát közöl a szó hegyrajzi köznévi használatára (vö. 1911: 365–366). Napjainkban csupán nyelvjárási szóként használatos 'domb legalsó része' jelentésben (vö. NEMES 2005b: 186).

2.8. *orr*

Az *orr* hegyrajzi köznévként is gondolhatnánk a testrésznévből való alakulásra, ám esetében inkább fordított irányú folyamattal számolhatunk. A TESz. szerint ugyanis már a szó finnugor (esetleg uráli) alapnyelvi **βore* alakja is 'valami kimagasló, csúcs, hegy' jelentésben élt, s a testrésznév maga is ebből alakult (vö. még MÉSZÖLY 1929, MSzFgrE., EWUng., UEW.). Az azonban nem zárható ki, hogy a szó földrajzi köznévi jelentéseinek újabb esetei ('területnek elkeskenyedő, előrenyúló része') vagy magának a hegyrajzi köznévként a későbbi jelentésárnyalatai ('hegynek, dombnak erősen kiugró része', HEFTY 1911:

¹⁵ A hegy alsó részének megnevezésére az ómagyar korból nem adatolható a *láb* lexéma.

302, NEMES 2005b: 149) már az antropomorf vagy teriomorf szemlélettel is magyarázhatók (korábbi török és finnugor származtatásaihoz lásd CzF., VÁMBÉRY 1870: 167, MUSz.).

Noha feltételezett alapnyelvi jelentése földrajzi köznévi értelmet takar, az *orr* hegyrajzi köznévi névalkotó elemként való használata mégis háttérbe szorul, meglehetősen kis számban szerepel helynevek utótagjaként: +1212: *montem Tebe vra* (Pilis vm., Gy. 4: 585, 679), 1319: *ad Nogerdeuorra* (Oklsz.), 1338: *in capite cuiusdam promontorii wlgo Berchor* (Oklsz.), 1343: *autem or Ingoberekerbercheorra* (Oklsz.), 1353/1360: *montem Heghor* (Máramaros vm., Gy. 4: 111, 124),¹⁶ 1411: *ad aciem monticuli Kezerekeorra vocati* (Oklsz.). Emellett azonban önmagában is előfordul — leginkább közsői szerepben — az oklevelekben: 1269: *transundo viam ascendit in unum Orrh* (Oklsz.), 1297: *in or ipsius berch* (Kolozs vm., Gy. 3: 355), 1314: *sub or vnus parui Berch Zakaduth vocato* (Kolozs vm., Gy. 3: 374), 1315/1370: *ad unum or* (Szolnok-Doboka, KNEZSA 1943/2001: 193). Az 1329: *ad monticulum Oor* (Kolozs vm. Gy. 3: 374), 1430 k.: *sub eadem Acie [montis] wlgo Or dicta* (Oklsz.) előfordulások ugyanakkor tulajdonnévnek vagy köznévnek egyaránt tekinthetők.

Okleveles említései egy részében egyértelműen hegycsúcs megnevezésében találjuk meg a lexémát. A *mons*, *monticulus*, illetőleg a *bérc* fajtajelölőkkel álló adatok esetében ugyanakkor már kevésbé egyértelmű a név jelölete, különösen az erdélyi részeken. Ott ugyanis (Homoródújfaluból adatolva) magának a köznévnek a hegyrész > hegy irányú jelentésváltozása is végbement, ugyanakkor a 20. században elég speciális jelentéstartalomban használatos a szó: 'völgy két ága között emelkedő hegyrész' (NEMES 2005b: 150). A változás talán a nevek egy részét érintő jelentésbővülésre épülve realizálódhatott, ami esetenként talán már a régiségben megtörténhetett.

2.9. *orom*

Az *orr* más hegyrajzi köznevek létrehozásában is szerepet játszott: belőle alakult *-m* képzővel a korban szintén kis megterheltségű *orom* (ZSIRAI 1927: 310–311, MÉSZÖLY 1929, SzófSz., TESz.), melynek jelentését már a Schlägli Szójegyzék is a latin *limbus* 'perem, szegély' szóval határozza meg (RMGl., vö. még Oklsz.; korábbi török és finnugor származtatásához lásd VÁMBÉRY 1870: 167, MUSz.).

A szó jobbára csak az ómagyar kor második feléből adatolható, s akkor is kis számban: 1287: *ad apicem vnus montis wlgariter orom vocatum, vnum orom wlgariter brdo, per vnum orom* (ÁÚO. 12: 467–468), 1384: *monticulo wlgariter Wrum dicto* (Z. 4: 284), 1386: *transeundo super Rewfaorumya* (Oklsz.), 1409: *montis vulgo orm dictum* (Zs. 2/2: 204/6571). A példákból ugyanakkor kitűnik,

¹⁶ Az Oklsz. összetett földrajzi köznévként külön címszó alatt tárgyalja a *bérror* és a *hegyorr* szavakat.

hogy a szó köznévként is előkerül az oklevelekben, névalkotóként viszont meg-
lehetősen ritka lehetett. A latin szövegkörnyezet alapján azonban talán az *orom*
esetében is felmerül valamiféle jelentésbővülés lehetősége. A köznévi példák
esetében ugyanakkor sokkal inkább az oklevelezési sajátosságokkal magyaráz-
ható az általánosabb jelentésű fajtajelölőkkel való előfordulás, a szó ugyanis a
későbbiekben is kizárólag 'hegytető, dombtető' jelentésben használatos (vö.
NEMES 2005b: 149). HEFTY ugyan a 'hegy' jelentését is közli a szónak, ám fel-
tehetően csupán az okleveles adatokra támaszkodva (1911: 302).

2.10. *homlok*

A *homlok* esetében sem kell feltétlenül a földrajzi köznévinél korábbinak
gondolnunk a testrésznévi használatot. A TESz. szerint ugyanis az uráli alap-
nyelvi szó (alapszavát **kuma* formában rekonstruálják, melyhez az *-l* igeképző,
illetve a *-k* névszóképző járult) legkorábbi jelentése 'hajlott, domborodó rész'
lehetett (vö. MSzFgrE., UEW., EWUng., korábbi finnugor összetételként és tö-
rök átvételként való magyarázatához lásd: BUDENZ 1864: 290, 1873: 119,
MUSz., HALÁSZ 1881: 58, VÁMBÉRY 1870: 152). Ebből pedig közvetlenül is ki-
alakulhatott az ómagyar korra az általánosabb 'valaminek külső (legkiemelke-
dőbb, legfontosabb) része, különösen ennek felső szakasza', illetőleg a hegyrajzi
köznévi 'hegynek hirtelen, meredeken leszakadó vége' tartalom (HEFTY 1911:
211), vö. 1294/1321/XVII.: montem *Chysta humluk* (Hont vm., Gy. 3: 150, 233),
1362: locum vbi *Kewes homlok* nominatur (OkI Sz.). A szó hegyrajzi köznévi
használata azonban a korból különösen ritkán adatolható. E funkciójában a ké-
sőbbiekben is periférikus maradt (vö. HEFTY 1911: 211), napjainkban nyelvjárási
szóként fordul elő ebben a szerepben a nyelvterület egy-egy részén (vö. NEMES
2005b: 93).

A latin fajtajelölők alapján és a fentebb részletezett hegyrész > hegy változá-
sok, illetőleg szemléletmód analógiájára e nevek esetében is számolhatunk azzal,
hogy esetenként a kiemelkedések egészének megjelölésére is használatban vol-
tak. Az elenyészően kis számú adat nem teszi ugyan lehetővé, hogy akár csak
valószínűsíteni tudjuk a jelentésbővülést a nevek kapcsán, az ilyen jellegű, vagy-
is a nevek szintjén végbemenő változások ugyanakkor a későbbiekben hozzájá-
rulhattak a hegyrajzi köznév jelentésének változásához: a 20. században a szó a
Barkóságban (Borsod, Gömör, a Közép-Tisza vidéke) 'meredek dombocska' je-
lentésben is használatos.

3. Összegzés

A korai ómagyar kor névalkotásában az általánosabb jelentésű hegyrajzi
lexémák (*hegy, bérc, halom*) a legnagyobb megterheltségűek, a hegyrészt jelentő
fajtajelölő elemeket nagyságrendekkel kisebb arányban használták fel kiemelke-
dések megnevezésében. Ezt vélhetően a speciálisabb jelentéstartalmuk magya-
rázhatja. A jelenség mögött részben az állhat, hogy a vizsgált korban a kiemel-

kedések feltehetően még nem töltötték be olyan fontos szerepet az emberek életében, így nem volt akkora a kommunikációs igény velük kapcsolatban, hogy minden egyes részüket külön névvel kellett volna illetni.

A hegyrészt jelentő földrajzi köznevekkel alkotott nevek esetében ugyanakkor az adatok alapján valamennyi lexémát érintően felmerül a hegyrész > hegy jelentésváltozás lehetősége. A jelenségről azonban a többszemponú vizsgálat alapján is mindössze tendenciaszerű feltevéseket fogalmazhatunk meg, csupán az állítható nagyobb biztonsággal, hogy amennyiben a későbbi névhasználati szokások és a korabeli adatok összevetése alapján feltételezhető a jelentésváltozás folyamata, az magukat a közneveket jobbra nem, inkább csak az ezeket tartalmazó nevek érintette. A megállapítás azonban az egyes nevek korabeli használatára természetesen nem terjeszthető ki, ehhez további ismeretekre lenne szükség.

A hegyrajzi köznevek speciális csoportját alkotják az ún. megszemélyesítő, antropomorf, illetőleg teriomorf elemek, melyek különösen fontos szerepet játszanak a természetes differenciálódással keletkezett földrajzi egységek elnevezéseiben (LŐRINCZE 1947a: 13, BALOGH 1972: 469). A testrésznévből való alakulás a hegy és domb részeinek az elnevezéseiben különösen gyakori, a kiemelkedő, nagytömegű hegy ugyanis „magában is tömör test hatását kelti”, így egyes részei jól összekapcsolhatók az emberi és főként az állati test részeivel (vö. BENKŐ 1947: 26). A teriomorf és antropomorf elemek azonban nem csupán a hegyrajzi köznevek állományát bővítik, a vízrajzi köznevek körében is találhatunk példát rá, vö. *szarv* ~ *szarm* 'folyó vagy völgyek ága' (TESz.), *köldök* 'forrás' (BENKŐ 1947: 27). FARKAS FERENC szerint pedig a síkvidékek, sőt emberi építmények részei is megnevezhetők ilyen módon (1997: 439, ehhez lásd még NEMES 2005a: 114–129). Az élőlényekre jellemző tulajdonságok kivetítése az élettelen tereppontokra, objektumokra valójában az emberi világlátás alapvető, általános sajátossága (vö. SZILÁGYI N. 1997: 80–87).¹⁷ Természetes tehát, hogy más nyelvekben ugyancsak találkozhatunk testrésznévből alakult földrajzi köznevekkel. A török nyelvben például az elsődlegesen 'mellkas, mell' jelentésű *töş* szónak 'az erdő széle, ahol a sztyepp kezdődik' földrajzi köznévi tartalma is kialakult (LŐRINCZE 1947a: 24). Az ósszláv **golva* szóalak 'magaslat' hegyrajzi köznévi funkciója a szó eredeti 'fej' testrésznévi jelentéséből keletkezett (ŠMILAUER 1970: 68). A német (osztrák) hegyrajzi köznevek körében szintén találunk példákat a szemlélet érvényesülésére: az elsődlegesen 'fej' jelentésű *Kopf* főnév (és *Gupf* alakváltozata) hegytetők jelölésére is használatos: *Seekopf* (hegy Karintiában). A *Rücken* 'hát' szó *Ruck* alakváltozata 'hegygerinc' jelentéssel vált földrajzi köznévvé: *Bocksruck*, *Bosruck* (hegyek Stájerországban), a karin-

¹⁷ Az emberi és állati testrészek megnevezései mellett növényrész nevéből is alakulhat földrajzi köznévi (pl. *ág* 'folyó ága'), a hegyrajzi köznevek között ez a típus kevésbé gyakori, a vizsgált korban csupán a *tő* képviseli.

tiai *Ferlacher Horn* hegynevében pedig az elsődlegesen 'szarv' jelentésű *Horn* főnév rejlik. A teriomorf szemlélet érvényesülését láthatjuk a németországi *Schwabenschwanz* (*schwanz* 'farok'), *Saurüssel* (*rüssel* 'ormány') helynevekben is (vö. POHL é. n.). Nagy számban szerepelnek testrésznévből alakult földrajzi köznevek a román helynevekben is: *cap* 'fej' > földr. 'fok', *coastă* 'borda' > földr. 'oldal', *dos* 'hát', *gură* 'száj' > földr. 'torkolat' (vö. BENKŐ 1947: 26). A magyar hegyrajzi köznevek között ugyanakkor az antropomorf és teriomorf formák — a fent vázolt okok mellett talán a testrésznévvel való kapcsolat érzése miatt is — a névalkotásban jobbra szintén kisebb megterheltségűek.

RESZEGI KATALIN

Irodalom

- A. = *Anjoukori okmánytár*. 1–6. NAGY IMRE szerk. Budapest, 1878–1891. 7. TASNÁDI NAGY GYULA szerk. Budapest, 1920.
- ÁRVAY JÓZSEF (1942): A térszíni formák nevei Kalotaszegen. *Magyar Néprajz* 4: 3–50.
- ÁÚO. = WENCZEL GUSZTÁV (1860–1874): *Árpád-kori új okmánytár*. 1–12. Pest, [később] Budapest.
- BALÁZS JÁNOS (1958): *Lejt. Magyar Nyelvőr* 82: 232–233.
- BALLAGI MÓR (1867): *A magyar nyelv teljes szótára*. Budapest.
- BALOGH LÁSZLÓ (1972): A *hát* bázisnév jelentése Szamoszeg földrajzinév-anyagában. *Magyar Nyelvőr* 96: 469–470.
- BEKE ÖDÖN (1929): *Mál. Magyar Nyelvőr* 58: 126–127.
- BENKŐ LORÁND (1947): *A Nyárádmente földrajzinevei*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 74. Budapest.
- BENKŐ LORÁND (1953): *Verőfény. Magyar Nyelv* 49: 466–468.
- BUDENZ JÓZSEF (1863): Vegyes apróságok. (Ismertetések, észrevételek, fejtegetések). *Nyelvtudományi Közlemények* 2: 152–160.
- BUDENZ JÓZSEF (1864): Vegyes apróságok. *Nyelvtudományi Közlemények* 3: 285–320.
- BUDENZ JÓZSEF (1873): Jelentés Vámbéry Ármin magyar-török szöveggyűjtéséről. *Nyelvtudományi Közlemények* 10: 67–135.
- CzF. = CZUCZOR GERGELY–FOGARASI JÁNOS (1862–1874): *A magyar nyelv szótára*. Pest, [később] Budapest.
- CSOMORTÁNI MAGDOLNA (1997): *Felcsík helynevei I*. Magyar Névtani Dolgozatok 149. Budapest.
- DÉNES GYÖRGY (1982): *Árnyék és verő. Névtani Értesítő* 7: 6–8.
- ÉrtSz. = BÁRCZI GÉZA–ORSZÁGH LÁSZLÓ főszerk. (1959–1962): *A magyar nyelv értelmező szótára*. 1–7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN–MELICH JÁNOS (1914–1930): *Magyar etymologiai szótár*. Budapest, Magyar Tudományos Akadémia.

- EWUng. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1993–1995): *Etymologisches Wörterbuch Ungarischen*. 1–2. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- FARKAS FERENC (1997): *Jászsági és tiszazugi földrajzi nevek néhány antropomorf és teriomorf vonása*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209: 438–442.
- FNESz. = KISS LAJOS (1988): *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. 1–2. Negyedik, bővített és javított kiadás. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- Gy. = GYÖRFFY GYÖRGY (1963–1998): *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. 1–4. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- GYÖRFFY GYÖRGY (1956): A tihanyi alapítólevél földrajzinév-azonosításaihoz. In: BÁRCZI GÉZA–BENKŐ LORÁND szerk.: *Emlékkönyv Pais Dezső hetvenedik születésnapjára*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 407–415.
- GYÖRKE JÓZSEF (1941): *Mell ~ mál*. *Magyar Nyelv* 37: 305–306.
- HALÁSZ IGNÁCZ (1881): Ritkább és homályosabb képzők. *Magyar Nyelvőr* 10: 54–59.
- HEFTY GYULA ANDOR (1911): A térszíni formák nevei a magyar népnyelvben. *Magyar Nyelvőr* 40: 155–169, 206–216, 259–265, 300–308, 361–370, 458–462.
- HOFFMANN ISTVÁN (1993): *Helynevek nyelvi elemzése*. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének Kiadványai 61. Debrecen. Újra-kiadása: Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2007.
- HOKI. = NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA szerk. (1879): *Hazai Oklevéltár. 1234–1536*. Budapest.
- HUNFALVY PÁL (1866): Régi magyar szók. *Nyelvtudományi Közlemények* 5: 246–279.
- JUHÁSZ DEZSŐ (1988): *A magyar tájnévadás*. Nyelvtudományi Értekezések 126. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- KISS JENŐ (1965): *Mál — hasmál*. *Magyar Nyelv* 61: 210–211.
- KISS LAJOS (1978): *Lejt, lejtő*. *Magyar Nyelvőr* 102: 109–110.
- KMHsz. = HOFFMANN ISTVÁN szerk. (2005): *Korai magyar helynévszótár. 1000–1350. 1. (Abauj–Csongrád vármegye)*. A Magyar Névtárcsoporthoz tartozó Kiadványai 10. Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke.
- KNIEZSA ISTVÁN (1943/2001): Keletmagyarország helynevei. In: DEÉR JÓZSEF–GÁLDI LÁSZLÓ szerk.: *Magyarok és románok 1*. Budapest, Athenaeum. 111–131. Újra-kiadása: *Kisebbségkutatási könyvek*. Budapest, Lucidus Kiadó, 2001.
- KNIEZSA ISTVÁN (1956): Idegen eredetű alakpárok a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 80: 371–374.
- KOROMPAY KLÁRA (1992): A névszóragozás. In: BENKŐ LORÁND szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. (A korai ómagyar kor és előzményei)*. Budapest, Akadémiai Kiadó. 284–318.
- KOVÁTS DÁNIEL (2000): *Az abauji Hegyköz helynevei*. Sátoraljaújhely.
- LAKÓ GYÖRGY (1950): Permi szófejtések. *Nyelvtudományi Közlemények* 52: 238–246.
- LŐRINCZE LAJOS (1947a): *Földrajzineveink élete*. Budapest.
- LŐRINCZE LAJOS (1947b): *Mál*. *Magyar Nyelv* 43: 24–27.
- MÉSZÖLY GEDEON (1929): Magyar orr ~ vogul ur. *Magyar Nyelv* 25: 328–331.

- MEZŐ ANDRÁS (1996): Megjegyzések történeti nyelvtanunk néhány példájához. *Magyar Nyelv* 92: 11–21.
- MSzFgrE. = LAKÓ GYÖRGY főszerk. (1967–1978): *A magyar szóképzés finnugor elemei. Etimológiai szótár.* 1–3. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1895): A magyar magánhangzók történetéhez. *Nyelvtudományi Közlemények* 25: 168–186.
- MUNKÁCSI BERNÁT (1927): Állati testrészek-nevek. *Magyar Nyelvőr* 56: 133–138.
- MUSz. = BUDENZ JÓZSEF (1873–1881): *Magyar-ugor összehasonlító szótár.* Budapest.
- NEMES MAGDOLNA (2005a): *Földrajzi köznevek állományi vizsgálata.* (Doktori értekezés). Debrecen.
- NEMES MAGDOLNA (2005b): *A földrajzi köznevek szótára.* (Doktori értekezés melléklete). Debrecen.
- OkISz. = SZAMOTA ISTVÁN–ZOLNAI GYULA (1902–1906): *Magyar Oklevél-szótár. (Pótlék a Magyar Nyelvtörténeti Szótárhoz).* Budapest.
- PAIS DEZSŐ (1916): A *mál* változatai. *Magyar Nyelv* 12: 168–173.
- PAIS DEZSŐ (1960): Megjegyzések a hangrendkülönböztető szó-alakpárok jelenségéhez. *Magyar Nyelv* 56: 311–315.
- POHL, HEINZ-DIETER (é. n.): Österreichische Bergnamen. URL: <http://members.chello.at/heinz.pohl/Bergnamen.htm>. (2010. 10. 25.).
- POHL, HEINZ-DIETER (é. n.): Die häufigsten Bergappellativa in Österreich. URL: <http://www.uni-klu.ac.at/groups/spw/oenf/Bergappellativa.pdf>. (2010. 10. 25.).
- RESZEGI KATALIN (2004): *Bérc, hegy és halom* a régi helyneveinkben. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti Tanulmányok 1.* Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 145–165.
- RESZEGI KATALIN (2009a): A jelentéshasadás mint helynévalkotási mód. In: HOFFMANN ISTVÁN–TÓTH VALÉRIA szerk.: *Helynévtörténeti Tanulmányok 4.* Debrecen, Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszéke. 35–45.
- RESZEGI KATALIN (2009b): A kognitív szemlélet lehetőségei a helynévkutatásban. A metonimikus névadás. *Magyar Nyelvjárások* 47: 21–41.
- RMGL. = BERRÁR JOLÁN–KÁROLY SÁNDOR szerk. (1984): *Régi magyar glosszárium. (Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára).* Budapest, Akadémiai Kiadó.
- SÁROSI ZSÓFIA (1991): A névszótövek. In: BENKŐ LORÁND szerk.: *A magyar nyelv történeti nyelvtana 1. (A korai ómagyar kor és előzményei).* Budapest, Akadémiai Kiadó. 160–187.
- N. SEBESTYÉN IRÉN (1950): *Mál, ság, sziget.* *Magyar Nyelv* 46: 119–123.
- SIMONYI ZSIGMOND (1875): A szavak összetétele. *Magyar Nyelvőr* 4: 198–205.
- SIMONYI ZSIGMOND (1897): *Lejtő.* *Magyar Nyelvőr* 26: 39.
- ŠMILAUER, VLADIMÍR (1970): *Příručka Slovanské Toponomastiky. (Handbuch des slawischen Toponomastik).* Praha, Academia.
- SZABÓ T. ATTILA (1938): *Mál.* *Magyar Nyelv* 34: 253–254.
- SZILÁGYI N. SÁNDOR (1997): *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára).* Második kiadás. Kolozsvár, Erdélyi Tankönyvtanács.

- SzófSz. = BÁRCZI GÉZA (1941): *Magyar szófejtő szótár*. Budapest. Változatlan utánnomlás: Budapest, 1991.
- TESz. = BENKŐ LORÁND főszerk. (1967–1984): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. 1–3., 4. Mutató. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- UEW. = RÉDEI KÁROLY (1986–1988): *Uralisches Etymologisches Wörterbuch*. 1–7. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- VÁMBÉRY ÁRMIN (1870): Magyar- és török-tatár szóegyezések. *Nyelvtudományi Közlemények* 8: 109–189.
- ZOLNAI GYULA (1892): A magyar nyelv. A művelt közönségnek írta Simonyi Zsigmond. Ismertetés. *Magyar Nyelvőr* 21: 126–133.
- Z. = NAGY IMRE–NAGY IVÁN–VÉGHÉLYI DEZSŐ–KAMMERER ERNŐ–LUKCSICS PÁL szerk. (1871–1931): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senior comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*. 1–12. Pest, [később] Budapest.
- Zs. = MÁLYUSZ ELEMÉR összeáll. (1951–2007): *Zsigmondkori oklevéltár*. 1–10. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- ZSIRAI MIKLÓS (1927): *Orom*. (A finnugor deminutivumok ismeretéhez). *Magyar Nyelv* 23: 310–320.